

Heidenstam som historiker: Några reflektioner med anledning av en ny avhandling

av
MARTIN KYLHAMMAR

”Rikshistoriografen Heidenstam” borde Bo Olléns avhandling *Heidenstam som barnboks författare: Om svenskarna och deras hövdingar* (Gidlunds, 1992) ha hetat. Den handlar nämligen om den store nationalskaldens öden och äventyr under det han skrev sin berömda läsebok för folkskolan, historieämnets pendang till Selma Lagerlöfs *Nils Holgerson*. Bo Ollén (BO) belyser i sin avhandling ett alltid aktuellt problem på ett intressant och uppfordrande vis: Hur skall den historiska kunskapen och humanisternas vetenskapliga resultat förmedlas till barn, skolungdomar och medborgare? Och vad hände då just Heidenstam (VvH) gjorde sitt storstilade försök att segla mellan Scylla (sanningen) och Charybdis (lättillgängligheten) och från hösten 1907 till hösten 1910 arbetade med de två läseboksband, där han skulle levandegöra den svenska historien för tio- och tolvåriga barn? Ja, den seglatsen skildrar BO hela vägen från det VvH fick uppdraget till dess läseböcker låg i lärarnas, barnens och pressens händer.

Den yttre förutsättningen för VvHs läseboksarbete var ett *ménage á trois*, som kan tyckas fullständigt omöjligt. Det bestod av Alfred Dalin, då en drygt femtioårig folkskollärover, dynamisk, egensinning men trots allt en tämligen andligt begränsad naturell. Detta åtminstone i jämförelse med hans läseboksmedhjälpare Fridtjuv Berg, som redan fjorton år gammal vid representationsreformen 1865 skrev den hänförliga uppsatsen ”Svenska adelns sista dag”, en uppsats som följande kunde ha fascinerat den VvH som i skräckblandad förtjusning betraktade sin egen klass’ lagbundna undergång. På denna väg fortsatte emellertid vår pedagogiske vänsterliberal, som bara ett par år före mötet med VvH utmålats som fosterlandsförrädare av högerpropagandan inför 1905 års val. Berg hade nämligen krävt en uppgörelse med Norge och han upphöjdes följdriktigt av Karl Staaff till ecklesiastikminister samma år. Den radikale folkskolläraren och rättstavningsreformatorn som hatade läxplugg och älskade sagan och poesin blev hedersdoktor i Uppsala 1907.

Det var också det året som Dalin och Berg närmade sig nationalskalden VvH, som visserligen var jämngammal med dem, men utrustad inte bara med så mycket mer kulturellt och symboliskt kapital, utan också stammande från socialt och ekonomiskt helt andra höjder. Dessutom var han verkligen inte helt pålitlig; under hans välartade och nationellt samlande yttre fanns drag och åskådningar som kunde få vilken pedagog som helst att rysa. Det var således - som BO konstaterar - inte konstigt att de första kontakterna med VvH var försiktigt

tassande och det givetvis främst från Alfred Dalins sida. Men smickret och försiktigheten hade en baksida - nationalskalden fick aldrig riktiga och raka besked om vari hans uppdrag bestod. När han accepterade anbudet på sommaren 1907 levde han i föreställningen att han skulle bli "hela svenska folkets lärare och diktare" (Bonnier) eller som BO uttrycker det; han trodde han skulle få "sin ställning som nationalskald bekräftad genom ett monumentalt verk för hela folket" (29). Vad VvH däremot inte visste var att han drygt två år senare skulle skriva: "Herr Dalin är släggan och Dr Berg städet, och mellan båda ligger jag som en nöt". Vad de dolde var nämligen att läseboken verkligen inte alls bara var VvHs, den måste också som lärobok vara sanktionerad, inofficiellt av statsmakterna, mer officiellt av pedagogerna och vetenskapsmännen. Så hur förena den konstnärliga friheten och gestaltningens krav med dessa synnerligen begränsande villkor? Ja, det är frågan i avhandlingens två längsta kapitel, nämligen kap II "Riktighetsoket" och kap III "Att berätta historien".

Det VvHska läseboksstoffet har BO spårat med den äkte detektivens nyfikenhet och noggrannhet. Främst via en genomgång av Övralidsbiblioteket, där han på klassiskt manér studerat understrykningar och utrop i den historiska litteraturens marginaler för att slutligen finna bekräftelse genom språkliga och sakliga överensstämmelser med läseböckernas skildringar.

Det visar sig att VvH för forntidens del främst utnyttjat arkeologins då obestridda grand old man, Oscar Montelius, och med hans hjälp ganska lyckosamt lyckats tygla fantasin med den moderna sakkunskapens betsel. För historiens del pekar BO främst på Anders Fryxells 46-bandsverk Berättelser ur svenska historien, via vilken VvH både skaffade sig sekundärkunskap och kunskap om källtexter. Slutligen när det gällde kulturhistorien - folketro, vardagsvanor, seder och bruk - fastnade han för Gunnar Hyltén-Cavallius Wärend och wirdarne, ett 1000-sidigt verk, klassiskt i Småland och i svensk etnologi. Men också Hans Hildebrands verkligt magistrala 3000-sidiga Sveriges medeltid konsulterades emellanåt (dock att döma av BO till synes bara de tre första böckerna), liksom den därav beroende August Strindbergs Svenska folket.

Men mitt under det att VvH var på väg att omvandla detta kunskapsstoff till levande historieberättande ställs han inför ett skrank han inte visste fanns. För nu då kroken var svalg och VvH satt ordentligt fast var det läge för Dalin och Berg att försöka skaffa sig och sakkunskapen inflytande över VvHs göranden och låtanden. Nationalskalden skulle granskas, rättas och godkännas. BO har via främst korrespondensen mellan de inblandade parterna och en granskning av manuskript och korrektur i detalj kunnat studera denna process.

Huvudrolls innehavarna var, vid sidan av Dalin och Berg, docenten i fornkunskap Oscar Almgren, professorn i nordiska språk, den runstenspassionerade Otto von Friesen och historikerdocenten, den lovande HT-

redaktören Torvald Höjer. För andra delen fick det räcka med en sakfelsesletare, historikern Carl Hallendorff, som just blivit rektor på Handelshögskolan.

Sammanlagt identifierade dessa herrar hundratals små felaktigheter som ofta var lätta att korrigeras. Döbeln var trots allt inte general utan överste och Ehrensvärd hade 1772 ännu inte blivit chef för gardet. Svårare var det när man diskuterade VvHs ofta alltför okritiska förhållande till källorna. VvH berättade t ex glatt om sagotiden med Snorre Sturlason som sällskap. I efterhandsperspektivet framstår detta möjligen som en styrka och, tror jag, som en nyttig information om de myter som väglett generationer svenskar. För de samtida experterna, som då ännu inte vunnit slaget om denna historia, ställde sig saken annorlunda. Otto von Friesen blev också, som BO skriver, upprörd och VvH försökte jämka men lyckades dåligt. Med Alfred Dalin kunde VvH emellertid få problem av närmast omvänt slag. Så när han vägrade gå i lärobokstraditionens fotspår och konsekvent idyllisera monarker och erkänt stora män. VvH svarade i princip på sådant med ett, tycker jag, fortfarande tänkvärt svar: "Kungen blir egendomligare och större, om han tecknas sådan han var, inte mindre. Herr Dalin ser honom för mycket i rosafärg. Han måste göras levande och sann. Det förringar ej gärningen". (78)

Störst problem väckte emellertid Torvald Höjer och har man tagit del av det eftermäle Wilhelm Carlgren givit honom i Svenskt biografiskt lexikon är det heller inte ägnat att förvåna; Höjers "förmåga till både överblickar och sarkasmer gör hans brev och promemorior till en fångslande läsning och ger dem perspektiv och tyngd". BO visar att sarkasmerna inte mildrades av att de riktades mot en nationalskald. Kanske ser vi här lite av ett krig som fortfarande kan kännas igen, det mellan den arge unge (32-åriga) proffshistorikern; den nya historikergenerationens stjärnskott som reser ragg och går till attack mot den massmedialt etablerade rikshistoriografen, som på lösliga grunder nått publik och auktoritet. I vilket fall konstaterar BO att här visades ingen nåd och ingen förståelse för att sanningen kanske ibland måste jämkas efter de konstnärliga och pedagogiska omständigheterna. Sedd med höjerska ögon hade diktaren VvH ett jobb som förutsatte att han också var historikern VvH.

Men på den punkten hade faktiskt VvH själv bundit riset till ryggen och det får vi fullständigt klart för oss i BOs följande kapitel. VvH uppfattade nämligen själv sitt uppdrag som historiografens och den skicklige läroboksförfattarens. Han ville kort sagt konkurrera med den man som för ett ögonblick tycktes honom onödiggöra hela projektet, den populära docenten Carl Grimberg. VvH var emellertid inte, som Höjer påpekade, docentkompetent och det gjorde således uppdragets sakliga sida svår. Men hur gick det då med den andra sidan, ambitionen att göra kunskapen levande, lättillgängligt spännande och åskådlig? Jo, lika lite som historikern VvH lämnades konstnären VvH i fred. För nu ryckte

det om inte annat i pedagogerna Dalins och Bergs ryggmärgar. VvH var både som människa och konstnär ofta vid eller utanför tabugränsen. Utgivarna kände däremot båda ett ansvar för att VvH inte skulle stöta det de menade var allmän smak eller gå på tvärs mot barnpedagogikens och psykologins senaste rön. Också ur denna moraliska granskning, som handlade om sex, alkohol, svordomar, våld och ruskigheter, förmår BO utvinna mycket intressant ur korrespondens och manuskript. Det visar sig att VvH givetvis ofta tvingades ge efter, men att han i många och viktiga fall stod på sig och argumenterade starkt mot försiktighetens apostlar.

Det var således en i många avseenden kringskuren diktarkonung som skrev om Svenskarna och deras hövdingar, men inte till den grad att man kunde tvinga honom till vad som helst. Han hade egna idéer, egna värderingar, en egen världsåskådning. Och det är detta VvHs alldeles egna budskap till det uppväxande släktet som BO ägnar sina två näst sista - och mest tveksamma - kapitel. Till dem skall jag återkomma och behöver bara förutskicka att BO menar att läseböckerna präglas av VvH:s starka tilltro till den uppoffrande fosterländskheten och det nationellt enande hövdingaskapet och av hans tvetydiga hållning till folkstyrelse, välstånd och krig; slutligen också av hans tro på det moderna projektets stående attribut, utvecklingen från natur till kultur, från vantro och vidskepelse till förnuft och ordning - och av hans likaledes starka skepsis gentemot upplysningshumanistens förhoppning att dessa framsteg skulle vara människans verk.

Så lämnade VvH ifrån sig manuskriptet och från Bonniers tryckpressar spreds böckerna över landet. Hur mottogs de är BOs sista fråga. Ja, kollegorna eller kanske snarare konkurrenterna Selma Lagerlöf, Sophie Elkan och Axel Lundegård uttryckte inofficiellt inte helt överraskande sin besvikelse och ett mer eller mindre aggressivt avståndstagande. Lärarnas och skolbarnens reaktioner har varit svårare att kartlägga, men BO har gjort så mycket han kunnat utan att använda systematiska intervjuer eller enkäter. Med det källmaterial som föreligger kan man egentligen inte säga mer än att det fanns lärare som var skeptiska och barn som var entusiastiska. Ett mer systematisk grepp har BO kunnat ta när det gäller pressmottagandet, som i allmänhet visade sig vara översvallande positivt. I den bågaren lyckades förmodligen bara auktoriteter som professor Hildebrand och radikalhumanisten Erik Hedén lägga tillräckligt mycket smolk för att det skulle grumla glädjen, om vi nu inte skall sätta tilltro till Bööks förmodan att VvH ändå tyckt sig höra en falsk klang i hyllningskören.

BO har för att kunna analysera denna historia skaffat sig en bred kompetens. Han har haft ambitionen att spela, och av ämnets natur tvingats axla, flera forskarroller samtidigt. Han har varit historikern som villigt utnyttjat arkiven, breven, manuskripten och de efterlämnade kvarlevorna, han har varit estetikern

som studerat romanens formvärld, dess grepp och litterära konventioner och han har varit idéhistorikern som velat frilägga berättelsernas budskap och värderingar. Till sist har han också varit popularisatorn och kulturarvets förmedlare genom att parallellt med avhandlingen ge ut ett kommenterat urval av Svenskarna och deras hövdingar (Gidlund, 1992). Många av BOs resultat kommer också att stå sig mycket länge, kanske till och med tidlöst länge. Till detta räknar jag främst BOs föredömliga utredningar av bokens tillkomst och pressmottagande, likaså hans uppfordrande analys av historikernas och pedagogernas synpunkter och klarläggandet av hur VvH valde att ta hänsyn till dem.

Denna lärorika historia om en trängd nationalskald måste emellertid också betraktas genom skarpare slipat glas. Beträktad genom metodikerns glasögon framstår nämligen flera av resultaten i BOs avhandling som tveksamma. Man skall ta BO med en rejäl nypa salt då han uttalar sig om VvH i största allmänhet, och ta honom med förtröstan då han skriver om läroboksarbetaren VvH. Detta beror på att Heidenstam som barnboksförfattare är skriven utan djupare metodisk reflektion. Det är synd. Om svenskarna och deras hövdingar är nämligen ett verk som kan leda in i för Heidenstamforskningen centrala frågor; det bjuder dessutom den som är intresserad av litteraturvetenskapens förhållande till systerdisciplinerna historia och idéhistoria tacksamma åskådningsexempel.

Idéanalys, genretillhörighet och historiografi

Jag tror att fackhistoriker har mer att hämta ur litteraturvetenskap och skönlitteratur än de i allmänhet vet om. Det gäller mentalitetshistorikern som är intresserad av individens kamp med och mot strukturerna. Men också de weibullianer som upptäcker att författare slösar med originella och tänkvärda hypoteser om drivkrafter bakom och innebörder av samtida skeenden, som gjorda för nutida och kritiska historiker att testa rimligheten i. Här skall jag i stället något reflektera över den omvända synpunkten, att vi litteratur- och kulturvetare ofta har mer att hämta från historikerna än vi kanske vanligtvis tror.

Låt mig illustrera detta med hjälp av avhandlingens kapitel V, "Ett land för människor". Här är BOs syfte att frilägga VvHs budskap och ideologi. I vanliga fall har den idéhistoriska litteraturvetaren ett standardproblem: Hur kunna frilägga en skönlitterär texts idémässiga budskap? Det är numera en självklarhet att då ta hänsyn till textens genretillhörighet och de specifika restriktioner den sätter för texttolkning och idéanalys. BO har emellertid haft att analysera texter som innehåller tämligen lite av fiktion och desto mer av traditionellt historieberättande. Läseböckerna tillhör alltså i väsentliga avseenden historieberättandets genre och till den genre lagar hör, till skillnad från t ex romanens, kraven på sanning, sannolikhet, rimlig objektivitet, hänsynstagande

till forskningens resultat etc. En idéhistorisk studie över Svenskarna och deras hövdingar måste ta hänsyn till det faktum, att budskapet texterna förmedlar mindre kan ha att göra med VvHs personliga åsikter än med att han skrev en historia som skulle godkännas av fackmännen och av den etablerade visdomen i största allmänhet. Det enda (enkla) sättet att ta reda på vilka dessa genrerestriktioner var, är att utnyttja vår historiografiska forskning, och det har BO (praktiskt tagit) inte alls gjort. Hans forskariver har helt enkelt upphört med disciplinransen. Därför har BO också missat möjligheten att ta hem många nya och väsentliga poänger.

Låt mig, som ett av flera tänkbara exempel, illustrera detta med BOs analys av VvHs frihetstidsavsnitt (185-187). BO visar där riktigt hur detta lämnar läsaren med intrycket att tiden präglades av ”urartning, korruption, skendemokrati och förljugenhet” (186). I läseboken finns bara några närmast pliktskyldiga anmärkningar om att det fanns sådant som pekade framåt, men inget försök görs att gestalta hur perioden kan ses som parlamentarismens och demokratins vagga. Jag menar att detta är en bra karakteristik, och jag anser t o m att BO har fel när han påstår att statskuppen 1772 skildras närmast värderingsfritt. I själva verket skriver VvH att den var nödvändig för Sveriges frihets skull. Om Gustav III inte hade agerat som han gjorde hade Sveriges folk fortsatt att vara i händerna på Katarina i Petersburg, som med hjälp av sändebuden och mutorna var den verkliga härskarinnan i kungadömet Sverige.

Men innan vi kan dra slutsatsen att detta är ett uttryck för VvHs personliga åskådning och ett uttryck för skepsis gentemot folkvälde och parlamentariskt vardagsarbete, måste det metodiska problemet avklaras. D v s: Vilka möjligheter hade VvH att beskriva frihetstiden på ett positivt sätt kring årsskiftet 1910? Därefter kan vi gå vidare och fråga om hans skildring spelade några samtida politiska intressen i händerna? Båda dessa frågor är tämligen lätta att belysa om vi tar hjälp av Hugo Vallentins Frihetstiden inför eftervärlden (1942, 1964 m fl upplagor) och Sven-Ulric Palmes uppsats ”C F Pechlin i andra kammaren 1909”, tryckt i hans På Karl Staaffs tid (1964). Och med deras och den vetenskapliga fantasins hjälp kan man rätta en felaktighet och göra fyra poänger som BO inte gjort.

Visst fanns det möjligheter för VvH att ge en annan bild av frihetstiden än han gjorde. Han kunde, som vanligt, gått till Anders Fryxell, som i Berättelser ur svenska historien (1879) positivt lyfte fram hur medborgerliga ideal som jämlikhet, delaktighet i det politiska livet och ökad politisk aktivitet präglade perioden och som betraktade Gustav III:s kupp som en nationell olycka. Fryxells tolkning grundade sig emellertid främst på hans allmänt proklamerade politik, d v s hans tro på den konstitutionella kungamakten och hans därmed sammanhängande uppfattning att adeln hade en positivt central roll som

balanserande maktfaktor. Just denna senare fryxellska synpunkt finns det ett litet spår av i VvHs positiva bedömning av adelns medborgaranda och vilja till allmän välfärd. Men redan det fick, som BO konstaterar, Fridtjuv Berg att reagera på samma sätt han gjort sedan han fjortonårig skrev uppsatsen om representationsreformen 1865.

På den här punkten var emellertid Fryxell inte bara pestflaggad av Fridtjuv Berg, utan också av hela den etablerade vetenskapen. Sven Lagerbring angav tonen fram till 1800-talets sista fjärdedel med sitt Sammandrag av Svea rikets historia (1775), där frihetstiden sågs som en önskad parentes mellan två perioder av enande nationell kungamakt: Karl XII och Gustaf III.

Det stora arbetet under 1800-talet blev emellertid Carl Gustaf Malmströms Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälvningen 1772 (1877, ny reviderad 1901). Det kom att betraktas som standardverket, ofta hyllat som en enastående och för alltid giltig forskarprestation och vars resultat var allmänt kända. Här finns allt om det meningslösa partikäbblet, om mutsystemet som var desto värre då det var ett medel för de utländska sändebudens makt över svensk inrikespolitik, om de växelvis segrande partiernas plundringar av statskassan till förmån för de egna intressegrupperna, om medborgarnas rättsosäkerhet och den överreglerande merkantilismen, om hur Gustaf III:s revolution och statskupp var den enda räddningen undan Sveriges kollaps och kanske ställning som självständig stat o s v.

Denna bild vidareförde Ludvig Stavenow i det verk VvH enligt BO ofta konsulterade, Sveriges historia intill tjugonde seklet, men med en väsentlig nyansering. Han kompletterade den starkt negativa bilden av det politiska livet med en så mycket positivare av det kulturella. Eller som Valentin skriver om Stavenow: "hans med sympatisk inlevelse gjorda teckning av frihetstidens blomstrande kulturliv med dess frejdiga optimism, entusiastiska nydaningshåg, klarögda kritik, varma humanitet och befruktande impulsrikedom, vilket allt framstår som ett utflöde av tidevarvets eget kynne".

Det är intressant att se hur nära VvH följer denna av Malmström och Stavenow först etablerade men allmänt accepterade bild. Sedd i detta historiografiska ljus framträder således VvHs frihetstid mindre som ett exempel på hans ambivalens och tvetydiga hållning till folkstyre och parlamentarism. Det är snarare ett exempel på hans trohet till en av den samtida vetenskapens mest etablerade sanningar. Hur demokratisk och parlamentarisk VvH än hade varit så hade genren tvingat honom att skildra frihetstiden på det sätt han gjorde och texten kan därför inte användas som en källa till förståelse av VvHs politiska världsåskådning. Det är min första poäng.

Det hindrar inte att denna då etablerade sanning spelade en roll i det samtidspolitiska spelet. Men den gör det på ett annat sätt och av andra skäl än BO tror. Det står fullkomligt klart om vi tar hjälp av Sven Ulric Palmes uppsats ”C F Pechlin i andra kammaren 1909”. Frihetstiden kom nämligen att aktualiseras i den dagsaktuella politiken just då VvH höll på med sitt andra läseboksband, närmare bestämt från vårvintern 1909 och sedan fram ända till borggårdskris och världskrig. I centrum för allt detta stod en strid om den tvetydige Pechlin, som av liberala samlingspartiets Carl Carlsson Bonde i riksdagen framställdes som en av våra största politiker genom tiderna och som en förkämpe för ett parlamentariskt statskick. Pechlin och frihetstiden representerade för honom minskad kungamakt och ökat inflytande för riksdag och utskott. Liberalerna med Staaff och socialdemokraterna med Branting i täten kom att antas dela denna bedömning och en massiv och långvarig presskampanj sattes igång. Det var ett drömläge för högern, som snabbt såg till att ”pechlinare” blev en vedertagen synonym för riksdagens radikala reformvänner. Pechlin, den hävdvunna mutkolven, fosterlandsförrädaren, intrigören och slutligen kungamördaren, användes så från högerhåll för att hålla demokraterna nere. En sak är otvivelaktig skriver Palme: Pechlinkampanjen ”skakade liberalernas kampglada opposition, åstadkom tvekan i leden” (91).

Det perspektivet kastar också nytt ljus över VvHs skildring av frihetstiden och inte minst hans beskrivning av Pechlin. Inga granskare, inte ens Berg, förefaller ha opponerat mot VvHs åskådliga teckning av Pechlin som ”liten och illmarig”, som en mutkolv och fosterlandsförrädare, som en intrigerande spindel som i lönnedom väver sina nät, som kungamordets organisatör och mannen som vägrar ta sitt ansvar.

Sedd i det perspektivet spelade såväl VvH som den etablerade vetenskapen högern i händerna. Det är ett faktum som inte rubbas av att VvH var i gott och civiliserat sällskap. Eller som Palme uttrycker det: ”Man kan inte ta miste på att den svenska demokratiens banérförare /liberalerna och socialdemokraterna/ under kampåren tvekade att åberopa frihetstidens förebilder därför att de var helt fångna av den traditionella och populära uppfattning, som av en svensk skald /.../ expressivt uttrycktes med orden ’fattigdom, finkel och mutor’”. Det är således anakroniskt att kräva att folkbildaren VvH skulle gå i bräsch för en förnyelse av den svenska frihetstidsuppfattningen och betrakta perioden som en demokratiens och parlamentarismens vagga. Historiograferna har därmed hjälpt oss att göra en väsentlig distinktion: VvHs bild av frihetstiden var å ena sidan den hävdvunna och således inte ett uttryck för hans ambivalenta hållning till parlamentarism och folkstyre. Å andra sidan kom denna hävdvunna bild på g a samtida skeenden långt från författares och forskares arbetsrum att få aktuell och brännhet politisk innebörd till reformisternas nackdel. Det är min andra poäng. Det går emellertid att utvinna ytterligare två ur denna historia.

Det fanns nämligen en samtida historiker som förstod att en vetenskaplig omvärdering av frihetstiden var nödvändig i det demokratiska och parlamentariska Sverige. Det var Fredrik Lagerroth, som med sin doktorsavhandling *Frihetstidens författning* från 1915, fyra år efter läseboken, kom att bestämma den bild av frihetstiden som nu i stora stycken blivit den accepterade. Palme påpekar följande att det var just Pechlinstriderna, i vilken Lagerroth själv deltog med ett inlägg i DN 1909, som fick honom att påbörja detta forskningsarbete. Lagerroth lyckades, mot traditionen, argumentera för att frihetstiden var en svensk glansperiod: parlamentarismens, den konstitutionella monarkins och den begynnande demokratins. Han menade, i polemik mot Malmström och Gustaf III, att de yngre mössorna skulle ha förverkligat en fungerande svensk demokratisk parlamentarism mer än hundra år tidigare än vad som blev fallet om inte statskuppen ägt rum 1772. Under frihetstiden var Sverige, skriver Lagerroth, "det konstitutionella föregångslandet, som visade Europas folk vägen mot friheten, för att sedan ohjälpligt distanseras och lojt taga sin plats bland nationernas tross". Således var perioden mellan Gustav III och Gustav V att betrakta som en olycklig parentes i det författningsmässiga civilisationsarbetet. Med den forskningsinsatsen förändrades också genererestriktionerna för våra läroböcker. Personligen är jag dessutom övertygad om att VvH inte bara pliktskyldigast utan med glädje skulle ha skildrat frihetstiden på detta positivare sätt om Lagerroths ståndpunkt varit den etablerade också på hösten 1910. Då skulle skolbarnen - och forskarna - nickat igenkännande inför den författningsengagerade VvH, som likt Lagerroth tyckte det var skam att medborgarrätt hette pengar. Det är min tredje poäng.

Slutligen så till den fjärde, som också den handlar om hur ointresset för historievetenskapen kan göra litteraturtolkandet sämre än det kunnat vara. BO konstaterar riktigt, att det finns mycket litet om vanliga människors levnadssätt, mycket lite om "arbetet, hur man lärde sig det, hur det gick till, vilka bördor det lade på människorna och vilka skador det vållade, vilken glädje och gemenskap det kunde skapa" i VvHs läseböcker. Också detta understryker bilden av VvH som en antidemokratisk aristokrat ointresserad av folkets kultur. (190) Men även den slutsatsen har fått sin rätta belysning inte i litteratur- utan i historieforskningen. En bok som berikar synen på VvHs historieberättarinsats i allmänhet och dessa uraktlåthenheter i synnerhet är Rolf Torstendahls avhandling *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920* (1964). I den framgår hur periodens historikerparadigm oerhört starkt utpekade statsmakten som historiens kärna. I Sveriges statsfästes tanken definitivt med Geijer. Det var statens, politikens och monarkernas agerande som skulle studeras och analyseras. Denna uttalade förutsättning för ett sekels historieskrivning styrde också, betonar Torstendahl, historikernas käll- och stoffval - man begränsade sig till det officiella materialet, eller i nyskaparen

Harald Hjärnes efterföljd till allt material som kunde bringa klarhet i statens och politikens utveckling. Det stora undantaget från denna regel var just Hans Hildebrand som VvH utnyttjade, men också han menade att historikerna skulle begränsa sig till den politiska historien - kulturhistorien ville han ta hand om själv. Det är således viktigt att påminna om att det var först efter andra världskriget som den politiska historien fick stå tillbaka för socialhistorien.

I det perspektivet är det självklart att VvHs historiska läseböcker i första hand berättade om den politiska historien, och det framstår kanske snarast som framsynt att ägna kulturhistorien så mycket utrymme som VvH bl a gjorde i sitt frihetstidskapitel, och detta även om han mest gjorde det av berättartekniska skäl och för mustighetens och åskådlighetens skull. Men att han dessutom skulle berätta om böndernas, hantverkarnas och proletariats arbete och deras arbetsskador vore att tilltro nationalskalden förmågan till en historieteoretisk revolution.

Det är således på metodiskt mycket vinglig och bräcklig grund BO drar sina slutsatser om VvHs politiska och historiefilosofiska syn. De slutsatserna måste avfärdas eller betraktas som tänkbara hypoteser för fortsatta undersökningar. Och i de studierna måste litteraturvetaren liera sig med fackhistorikerna. Först därigenom blir det möjligt att analysera och utnyttja restriktionerna för historieberättandets genre, att förfina texttolkningen, att undvika anakronismerna och inte minst att visa hur läseböckerna får mening och betydelse av samtida icke-litterära händelser och av omständigheter som stått (mer eller mindre) utanför författarens egen kontroll.

Författaren eller den väljande replikören

Det finns ett gammalt problem i den idéhistoriskt orienterade litteraturforskning, som velat identifiera författarens idékällor. Det hela slutar ofta med att författarpersonligheten framstår som en passiv spegel av i tiden florerande tankar, kunskaper och idéer. En sådan forskning är, tror jag, närmare besedd ensidigt präglad av efterhandsperspektivet. Samma problem sett ur dåperspektivet, ur författarens synvinkel, ter sig nämligen helt annorlunda. För författaren själv framstår valmöjligheterna som så många fler än för den sentide forskaren som sitter inne med facit. Rimligt vore därför att mer intressera sig för handlingsutrymmets skiftande gränser, och systematiskt fråga vilka alternativ som faktiskt stod den väljande författaren till buds. Därvidlag är det värt att betona, att lika mycket historisk information kan fås genom studier av vad som väljs bort och inte realiserats, som av det som faktiskt blev fallet. Frågan är om forskaren kan göra ett sådant perspektiv rättvisa?

Ja, jag tycker BO gör ett gott försök då han skildrar tillkomsten av ”Hövdingen med de oräkneliga stenyxorna” (48-55). VvH framstår i detta avhandlingsavsnitt som en självständig agent, som tvingas hantera svåra och komplexa vetenskapliga och berättartekniska problem. Och han gör det genom att välja och välja bort i det vetenskapliga biblioteket och i den litterära traditionen. Men sedan släpper BO detta goda och intressanta perspektiv ur sikte och han gör det med en hänvisning till att källförhållandena är särskilt intressanta just när det gäller den första berättelsen (48). Jag menar tvärtom att VvHs sätt att hantera källorna är lika intressant hela tiden. BO är nämligen just bara intresserad av att ta fasta på vad VvH hämtade från sina historievetenskapliga husgudar, inte av att studera vad han valde bort och hur han blandade sina husgudars resultat. Det perspektivet avstår BO från men det kan ge fruktbara resultat - här kan jag bara utveckla konturerna av ett, det centrala exemplet Karl XII.

Alltså; vad kan man utvinna om den självständigt väljande VvH om man studerar vad han valde bort då han skrev om Karl XII och dessutom försöker förklara varför han valde bort det han gjorde? Fryxell var, menar BO, VvHs främsta historiska källa och i en upplysande uppsats av Jan Agrell i Scandia 1944 utreds också närmare hur VvH hämtar många detaljer till sin Karl XII-skulptur i Karolinerna från Fryxell. Sida upp och ned parallellciterar Agrell mellan Fryxell och VvH och pekar på överrensstämmelser i detaljer och enskildheter. Men Agrells uppsats är lite fantasilös och väjer för det uppenbara. Det var (och är) nämligen så att Fryxell var berömd för sitt kraftiga och häftiga avståndstagande från Karl XII:s politik. Det är detta, inte hans något motvilliga sympati för kungens sedlighet, som är det mest slående i hans betraktelser. Han likställde Karl XII:s Sverige med det imperialistiska Ryssland som intervenerat på Krim, han såg stormaktsväldet som ett hot mot den europeiska stabiliteten, han har en pacifistisk tendens och kungen blir ”föremål för en ständig och genomförd kritik” (Hildebrand), som t ex då han skriver att kungen försökte avsätta starke August inte för att ”därmed gagna sina egna eller andra folk, blott för att tillfredställa personliga tycken och avsikter”. Karl XII, driven av sina två mest dominerande egenskaper, självisheten och krigslystnaden, för så svenska folket till avgrunden. Fryxells historia är historien om en verklighetsfrämmande kungs hopplösa kamp för det svenska stormaktsväldets hopplösa sak, allt till priset av folkens nöd och lidande.

Således borde, menar jag, BO undersökt den fråga Agrell aldrig ställde: Varför valde VvH bort så mycket av allt detta och varför gick hans grundvärdering av den karolinska tiden helt på tvärs med hans favorithistoriker Fryxells? Ja, detta är faktiskt en ny fråga, som märkligt nog inte heller ställts av andra som intresserat sig för VvHs Karl XII, Gunnar Brandell, Fredrik Böök och Staffan Björck. Alla förefaller ha nöjt sig med Agrells redovisning och traderat föreställningen att VvH troget gått Fryxell i fotspåren. Det betyder, så vitt jag

förstår, att en rad väsentliga frågor om VvH som historieberättare fortfarande förblivit obesvarade. Låt mig illustrera i vilken riktning ett sådant förnyat studium kunde gå. Till att börja med var VvH tvingad att ta hänsyn till den nya Karl XII-forskning, som sedan 80-talet radikalt och i grunden ändrat bilden från Fryxell. Det vore intressant att närmare utreda hur t ex Odhners och Hjärnes bedömningar av den karolinska tiden vävs in i VvHs läsebokstext - det var för att deras helhetssyn finns där som den trogne Hjärne-lärjungen och den VvHska sakgranskaren Hallendorff var så relativt nöjd. Men att följa den tråden måste jag göra i ett annat sammanhang, så låt mig i stället antyda ett annat och mer samtidspolitiskt val VvH var tvungen att göra då han skrev om Karl XII år 1910.

Den fryxellska och mycket negativa ståndpunkten hade redan efter det dansk-tyska kriget 1863-64 och det ryska kuvandet av det polska självständighetsförsöket 1863 hamnat i blåsväder. I det politiska läget blev det allt tacksammare att lyfta fram positivare sidor av Karl XII och hans insatser. Om detta får vi osedvanligt klara besked i Karl-Gustav Hildebrands klassiska undersökning om Karl XII-uppfattningens historia i HT 1953 och 1954, som tillsammans med Rolf Torstendahls analyser ligger till grund för min Fryxell-karakteristik. Hjaltekonungen visar sig i denna uppsats alltid ha varit synnerligen tacksam att politiskt exploatera, och det från både höger och vänster. Under 1860-talet blev han en liberal tillgång, då liberalerna givetvis hade föredragit Karl XII:s från Ryssland självständiga Polen. Och när Danmark blev av med en tredjedel av sitt rike till ett aggressivt Preussen föreföll det i allmänhet rimligt att hylla en kung som ville ha ett starkt försvar och som var beredd att i handling försvara Sveriges gränser och rätt mot hotfulla fiender. Karl XII framträdde i det ljuset gärna i kontrast till pratkvarnarna och solidaritetsretorikerna som vi känner dem från Snoilskys berömda sonett "Festen till Polen".

Men när VvH skrev Karolinerna och Svenskarna och deras hövdingar var situationen både en annan och likartad. Bismarck hade enat Tyskland och den södra stormakten framstod nu som ett skydd mot den allt mer överskuggande fienden, Ryssland. I Sverige hade det hotet accentuerats från slutet av 90-talet. Det handlade inte bara om de sågfilare som förblindade många då VvH skrev sin läsebok utan än mer om det Finland, som Staffan Björck visat hur nära VvH stod i hela sitt liv. Förryskningen av broderfolket framstod nämligen som allt uppenbarare och hotfullare. Karl XII kunde nu användas i kampen mot verkliga eller förmenta liberala och socialistiska frasmakare, som hotade Sveriges och Finlands självständighet med sin teoretiska fredsiver, sin underskattning av ryska faran och sina nedrustningskrav. Detta var, visar Hildebrand, också en väsentlig politisk bakgrund till proffshistorikernas, främst Harald Hjärnes och hans lärjungars positiva och grundliga vetenskapliga omvärdering av Karl XII. Hjärne hade, möjligen inspirerad av VvHs "Om svenskarna lynne", kommit till

slutsatsen att Sverige led av nationell självunderskattning och att de omtalade radikalerna verkligen spelade hotfulla utländska intressen i händerna. Karl XII blev en användbar gestalt för dem som ville ha ett starkt svenskt försvar, för dem som såg Ryssland som ett aggressivt hot och för dem som försvarade Finland.

Här finner vi alltså en gemensam samtidspolitisk grund för proffshistorikernas och VvHs förnyade intresse för Karl XII. Och här måste VvH alltså välja. Hade han valt Fryxell och behandlat Karl XII som krigslysten egocentriker hade han spelat sina egna politiska motståndare i händerna, de som verkade för nedrustning, nedtonade den ryska faran, negligerade den finska frågan och trodde på internationalismen. Och i synnerhet hade VvH då fått slå följe med den Strindberg som inlett den stora fejden den 29 april och den 13 maj 1910 - då var VvH mitt inne i band två - och han inledde den just med två stora artiklar riktade mot Karl XII - och hans profet VvH. Strindberg hyllade nämligen i polemik med VvH och Hjärne - ja, just Anders Fryxell som den store Karl XII-historikern och Strindberg brännmärker med hans hjälp hjältekungen med alla tänkbara pejorativa uttryck; "landets förstörare", "ett avskräckande exempel", "den störste tyrann som levat". Apologeterna, främst "andeskådaren på Djursholm" som folktribunen Strindberg kallar VvH, går det etablerade samhällets intressen och underblåser krigsstämningar. Till det kommer Strindbergs tolkning av kungens politik, helt på tvärs mot den samtida forskningen och en framsynt polemik närmast mening för mening mot den åskådning som VvH gjorde till sin då han skrev läroboksavsnittets första sidor. I det läget valde VvH givetvis högerens, den försiktiga liberalismens och Hjärneskolans Karl XII.

Detta perspektiv kan naturligtvis inte bara anläggas på VvHs skildring av Karl XII. Läseböckerna erbjuder ett rikt material för den som vill studera hur VvHs historiesyn vävs samman med hans politiska övertygelser och med hans samtidskänsla; för kulturvetaren intresserad av hur kreatören VvH finner valfränder och motståndare i det historiska biblioteket och hur skildringarna i läseböckerna blir med- och omedvetna inlägg i samtidsdebatten. VvH är inblandad i en bred dialog och han sänder sina repliker till traditionen, till litteraturen, till politiken och till vetenskapen. I ett sådant perspektiv framträder också läseboksarbetet som mer spännande än BO lyckats visa att det var.

Det skall slutligen poängteras att detta också har en metodiskt programmatisk sida. Analysen av litteraturhistorien som en dialog, där texter (och idéer) är svar och repliker i ett samtal, har en uppenbar och positiv konsekvens. Replikören måste, som t ex Kjell Espmark kraftigt understrukt (Dialoger, 1985) analyseras som en potentiellt fri aktör som väljer och väljer bort samtalspartners och samtalsämnen. Forskarens uppgift blir att klargöra hur valsituationen såg ut, hur

aktören valt - och valt bort - samtal och samtalspartners och under vilka restriktioner.

En mindre uppenbar men fortfarande positiv effekt av detta angreppssätt blir också tydlig av mitt Karl XII-exempel. Om man menar att litteratur ”samspekar” och ”samtalar” med annan skönlitteratur och egentligen blir verkligt begriplig just därför, förefaller det mig rimligt att heller aldrig tappa litteraturens dialog med och repliker till de vetenskapliga, ekonomiska, sociala och politiska diskurserna ur sikte. Så sedd är litteraturvetenskapen en kulturvetenskap intresserad av alla krafters spel och samverkan. Däri finns måhända också förutsättningarna för ett fördjupat och spännande samarbete mellan kanske främst litteraturvetenskapen, historien och idéhistorien.□